

Openingsrede bij de vernissage van de MTVP & ICEAC Domburg-tentoonstelling JACOBA VAN HEEMSKERCK (1876-1923). KUNSTENARES EN INSPIRATOR | EEN KLEIN EERBETOON in het MTVP Museum Domburg, op 1 juli 2023

door **Francisca van Vloten**, conservator van het MTVP Museum Domburg en directeur van het ICEAC Domburg

Inleiding tot de tentoonstelling door Francisca van Vloten; de *euroart*-kunstenaars komen met een verrassing

Dames en heren,

In 1907, op 31-jarige leeftijd, stierf de jonge en zeer begaafde kunstenares Paula Modersohn-Becker in het Duitse Worpswede. Haar laatste woorden waren: *‘Wie schade ...’*. Jacoba van Heemskerck heeft de leeftijd van 47 jaar mogen bereiken en wat haar laatste woorden waren weten wij niet, maar *‘Wie schade ...’* zou evenzeer op haar van toepassing kunnen zijn. Ook Jacoba van Heemskerck stierf te jong en nog midden in haar ontwikkeling. Beide vrouwen waren in 1876 geboren, Jacoba in januari en Paula in februari van dat jaar. Voor Paula Modersohn-Becker kwam de erkenning als kunstenaar pas in het laatste jaar van haar leven; voor Jacoba van Heemskerck tijdens de laatste tien jaren van haar leven.

In 1906 had Paula Modersohn in Parijs de Duitse beeldhouwer Bernhard Hoetger ontmoet, die toen hij begreep dat zij schilderde, haar werken wilde zien en er totaal door werd overrompeld. Hoetger geloofde onvoorwaardelijk in haar kunstenaarschap. De dichter Rainer Maria Rilke die al jarenlang nauw met Paula bevriend was en zelfs een ‘zielsverwantschap’ met haar deelde, ging dat omstreeks die tijd ook doen – pas *toen*, zoals hij na haar dood betreurde. Hij heeft een prachtig *Requiem* voor Paula geschreven. Zij wist zijn besef van alle grote kunst weer te geven, dat was: ‘de dingen hebben hun geheimen, hun stille wonderen, die te kunnen laten zingen, ze in hun kern weer te geven zonder hen aan te raken, aan te tasten, daar gaat het om’. Of zoals Rilke het letterlijk zei in zijn in 1909 gepubliceerde dichtbundel *Mir zur Feier*: *‘Ich will immer warnen und wehren: Bleibt fern. / Die Dinge singen hör ich so gern. / Ihr rührt sie an: sie sind starr und stumm. / Ihr bringt mir alle die Dinge um.’* Paula, aldus Rilke, kon zichzelf van zichzelf loszingen. ... Maar dat schreef hij later, en het was tijdens haar leven de uitgesproken waardering van Hoetger, die Paula Modersohn-Becker de moed gaf als kunstenaar door te zetten en haar eigen weg te gaan.

... Nu vraagt u zich vermoedelijk af of ik het verkeerde papiertje voor mijn neus heb, maar dat is niet zo. Het gaat mij om de overeenkomsten en de verschillen tussen deze twee zo bijzondere kunstenaars. ... Daarbij speelt ook een rol dat vrouwelijke kunstenaars in Nederland eerder geaccepteerd leken dan in Duitsland; zij mochten bijvoorbeeld wel naar de kunstacademies, terwijl dat in Duitsland pas in 1919 werd toegestaan.

Doordenkend over de verschillen tussen Paula en Jacoba, vermoed ik dat de inspiratiebron daarbij van groot belang was. Kunst staat nooit op zichzelf, heeft altijd een impuls nodig – en, zo lijkt het mij, die kwam bij Paula Modersohn van binnenuit, uit haarzelf, terwijl Jacoba een impuls van buitenaf nodig leek te hebben om tot haar bijzondere werken te komen. Ik kom daar op terug.

Wat Bernard Hoetger voor Paula Modersohn-Becker betekende, betekende Herwarth Walden voor Jacoba van Heemskerck. Deze leider van het avant-gardistische kunstenaarsgezelschap Der Sturm in Berlijn nodigde Jacoba in 1913 uit deel te nemen aan zijn Erster Deutscher Herbstsalon, een internationale tentoonstelling van moderne kunst in Berlijn. Dat was het begin van een nauwe samenwerking. Walden geloofde onvoorwaardelijk in Jacoba's kunstenaarschap. Vanaf dat moment voelde zij zich gewaardeerd en begon ze zich vol enthousiasme in expressionistische zin te ontplooiën. Daarbij werd zij gesteund door *haar* zielsverwante, Marie Tak van Poortvliet.

In Domburg brachten beide vrouwen de zomers vanaf 1908 in Marie Taks Villa Loverendale naast het Badhotel door. Voor Jacoba werd een atelier in de tuin gebouwd. Door haar zwakke gezondheid leefden Marie en zij nogal teruggetrokken in het bruisende Domburg.

Jacobas was weliswaar nauw betrokken bij de zgn. Domburgsche Tentoonstellingen, die tussen 1911 en 1921 hebben plaatsgehad en die voornamelijk door Jan Toorop, Mies Elout-Drabbe en Jan Heyse werden georganiseerd, maar haar band met de vriendenkring rond Jan Toorop was niet hecht. Over collega's uitte zij zich vaak negatief, tot zeer negatief. Wellicht had zij dat nodig om zichzelf sterker te voelen, maar dat roept dan direct de vraag op in hoeverre Jacoba in staat was zichzelf in haar werk los te zingen van zichzelf en, zoals Paula Modersohn-Becker, tot de kern door te dringen en de dingen dan zonder ballast, zonder ze aan te tasten weer te geven. – Waar de impuls tot creëren vandaan komt, speelt daarbij geen rol.

Naast de bescheiden en milde Marie Tak van Poortvliet kon Jacoba van Heemskerck niet alleen zeer gedreven maar soms ook hard en scherp overkomen. ... Het was niet moeilijk de indruk te krijgen dat Marie Tak haar leven in dienst stelde van het kunstenaarschap van Jacoba. Voor haar, en overigens ook voor andere kunstenaars, trad zij op als mecenas. In 1912 begon zij met het aanleggen van een kunstverzameling die resulteerde in ongeveer 150 werken. Een catalogus, die in 1917 tot stand kwam, schijnt onvindbaar te zijn, maar volgens de kunsthistoricus en schrijver Friedrich Huebner omvatte de verzameling werken van vele grootheden, ik noem hier nu alleen Kandinsky, Marc, Mondriaan en, natuurlijk, Jacoba van Heemskerck. – Hoe graag zou ik wel niet willen weten of Paula Modersohn-Becker er ook bij hoorde ...

In Domburg was Jacoba aanvankelijk nog zoekende, hetgeen Jan Toorop in 1913 niet zo aardig deed verzuchten: '*... wat zal ze 't volgend jaar nu imiteren ...?*' Positiever gezegd: De moderne stromingen in Domburg intrigeerden Jacoba; zij vormden de impuls voor haar om zich verder te ontwikkelen. Van het realisme kwam zij in Domburg mede dankzij Toorop, Mondriaan en Lodewijk Schelfhout tot luministische en kubistische uitingen en vervolgens begon zij met Rudolf Steiners antroposofie als leidraad op verschillende manieren met lijnen en kleuren te experimenteren. ... Het is opvallend hoe vaak zij Domburgse motieven gebruikte, in krachtige lijnen neergezette bomen en verschillende verbeeldingen van zeilboten voor de kust, op doek en op papier, in houtsneden, tekeningen en schilderijen.

Wat de houtsneden betreft, is het overigens opvallend dat sommige ervan eerder op lino'sneden dan op houtsneden lijken. Maar dat raadsel is gauw opgelost, als men er Jacoba's briefwisseling met Herwarth Walden op naslaat. Op 6 januari 1919 schreef Jacoba vanuit Den Haag aan Walden

in Berlijn: ‘Wenn ich kleine Linoleumschnitte mache, muss das dann immer erwähnt werden; kann man nicht einfach sagen: Holzschnitt? [...] ist Linoleumschnitt künstlerisch nicht so wertvoll?’ Op het eerste moet Walden positief hebben gereageerd – hout was duur in die dagen – want ook op onze tentoonstelling hangen enkele werken die vanaf het begin houtsneden werden genoemd maar overduidelijk op lino’sneden lijken. Der Sturm bezat een galerie en een kunstblad; uniek was de aandacht die als vanzelf aan vrouwelijke kunstenaars zoals Gabriele Münter, Sonia Delaunay, Else Lasker-Schüler, Marianne von Werefkin en Natalia Goncharova werd gegeven. Ook in de grote waardering voor Jacoba van Heemskerck als kunstenaar maakte het niet uit of zij een vrouw of een man was. Dat gaat ook op voor Domburg, daar mag men echter wel de kanttekening maken dat kwaliteit vaak niet de bepalende factor voor de waardering was, die lag eerder in onderlinge vriendschappen, liefde voor het Walcherse land en plezier in het werk.

Hoewel Jacoba van Heemskerck van 1911 t/m 1915 en van 1920 t/m 1921 zelfs bij de organisatie van de tentoonstellingen betrokken was, bleef er zoals eerder gezegd een afstand tussen haar en haar collega’s bestaan. Te midden van haar Sturm-vrienden was zij kennelijk anders, opener, enthousiaster, maar ook in haar vriendschap met Herwarth Walden kwam verkoeling. Vanaf 1914 hadden Jacoba en Marie zich voornamelijk op Duitsland gericht; omstreeks 1919 begonnen zij weer meer aandacht aan de Nederlandse kunstwereld te schenken.

Het was in de gebondenheid van de houtsnede en de glastechniek dat Jacoba van Heemskerck uiteindelijk het meest tot haar recht kwam; met haar gebrandschilderde ramen en glasmozaïeken verwierf zij ook in Nederland faam. Voor haar glasontwerpen gebruikte zij de aquareltechniek. In Domburg heeft zij zelf enkele kleine ramen voor huizen uitgevoerd; later volgden de ontwerpen voor villa’s en andere gebouwen elders. Een wereld leek nog voor haar open te liggen, toen zij op 3 augustus 1923 – nu honderd jaar geleden – nog vrij onverwacht in Domburg stierf.

Op de tentoonstelling kunt u in een dertigtal werken de ontwikkeling van Jacoba volgen, van het realisme van een *Boereninterieur* via het in Domburg tot stand gekomen luminisme en kubisme tot haar bijzondere expressionisme en ontwerpen voor glasramen en glasmozaïeken. Een overzicht en een eerbetoon aan een bijzonder kunstenaar.

Maar voordat u in De Zaal bent, komt u door De Galerij. Daar hangen twintig werken van hedendaagse Europese kunstenaars die op de een of andere manier verbonden zijn met *euroart* en geïnspireerd raakten door het werk van Jacoba of door Jacoba zelf. Op geheel eigen wijze hebben zij daar uiting aan gegeven in soms zeer verrassende werken. Zo werd zelfs het gebruik van tandpasta niet geschuwd. De elf hedendaagse Europese kunstenaars zijn, in alfabetische volgorde: Didier Bonnot, Leonore de Berlis, Jacques Dujardin, Krisztián Horváth, Gerd Lepic, Michel di Maggio, Onno Octavius, Michiel Paalvast, Eric Schaftlein, Wim Scheere and Uta Schnuppe Strack. Zij zijn afkomstig uit Nederland, België, Frankrijk, Duitsland, Hongarije en – een buitenbeentje – Taiwan. De Zaaltekst en de Publicatie bij de tentoonstelling geven uitgebreid informatie over hen en over hun werk.

Tot slot een observatie waarin sekse en gender toch even binnensluipen – of misschien juist niet: voor dit tentoonstellingsonderdeel hebben verrassend genoeg meer mannelijke (9) dan vrouwelijke (2) kunstenaars zich laten inspireren door Jacoba van Heemskerck.